

ӘОЖ 93/94

Н.Я.КОНШИН ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНЕ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Жақан Назерке Қанатқызы

4215

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультетінің 1 курс магистранты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы Мұратбекқызы Б.

Ақсүйектер әулетінен шыққан Н.Я.Коншин 1864 жылы Тверь қаласында дүниеге келген. Ол гимназияда оқып жүрген кезінде «Современник» және «Отечественные записки» журналдарынан Добролюбов, Писарев, Михайловский, Некрасов шығармаларымен танысып, санасына революциялық идеялар қалыптаса бастады.

Москва медицина университеті, одан соң Демидов юристік лицейінен студенттердің революциялық қозғалыстарын ұйымдастырушылардың бірі ретінде оқудан шығарылып, Бутырька түрмесіне қамалып, осы жерден Дала өлкесі Зайсанға жер аударылды. 1896ж. Семейге қоныс аударып, осы жерде өмірінің соңына дейін, 1937 жылға дейін өмір сүреді.

Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің құрылуына (1902 ж.31 наурыз) негіз болған Семей облысы статистикалық комитетінің жанынан ұйымдастырылған өлкетанушылар үйірмесіне жетекшілік етті. Статистикалық комитеттің хатшысы қызметінде жүріп, қазақ даласының әлеуметтік-экономикалық өмірі, табиғат байлығы, тарихы мен географиясына, археологиясына қатысты бай мәліметтер жинады. Қазақтың ұлы ақыны Абаймен танысып, Н.Я. Коншиннің өтініші бойынша Абай «Орта жүз қазақтарының тарихы» атты материал шежіре дайындайды [1].

Сондай-ақ Ф. М. Достоевскийдің Семейде болуы жөнінде деректер жинастырады. «Семей облысындағы татарлардың бастауыш білімі туралы» деген еңбек жазады. 1899 жылы Зайсанда айдауда бірге болған досы Н. Ватсонның поэмасын «Сибирская жизнь» газетіне жариялатады [2].

1897 жылы Коншиннің жетекшілік етуімен Семей облысында халық санағы жүргізілді.

1920 ж. құрылған Семей губерниялық мұрағатының жетекшісі қызметін атқарды. Зерттеуші өңірдің тарихын зерттеудегі еңбегі үшін Орыс географиялық Қоғамының күміс медалімен марапатталды. Н.Я. Коншин қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне байланысты материалдар жинау мақсатында жасаған бірнеше экспедицияларының нәтижесінде 1890 ж. «Очерк экономического быта киргиз Семипалатинской области» атты еңбегін жариялайды.

Бұл еңбегінде қазақтар мен орыстардың Ертіс аңғары мен Семей өңіріне келіп қоныстануын баяндайды: «Кедейленген қазақтардың орыс қоныстарына орналасу себептері – малдардың болмауынан. Жайылымдықтарынан айырылған жергілікті халық өкілдері орыс казактары мен шаруаларына жалдануға мәжбүр. 1852 ж. Көкпекті станицасының тұрғындары – казактар шекара басқармасына қазақтардың шабындық пен егістікті талқандап, орман ағаштарын кесіп, арзанға сататынын айтып шағым түсірді. Нәтижесінде 1858 ж. қазақтардың бір бөлігі Көкпекті, Аягөз округтеріне, Горкий жүйесіне күштеп көшірілді,- деген құнды мәліметтер келтіреді.

«Малы мен жайылымдығынан, күн-көрісінен айырылған жатақтар қонысы өте жұпыны, аянышты.Қамыспен жабылған жертөле мен жыртық киіз үйлер бұлардың әбден күйзелгендігін көрсетеді», - деп қорғансыздарды ашық жақтайды. Н.Я. Коншин Ресейдің отарлаушы үкіметінің жергілікті халыққа деген нақты кемсітушілік саясатын бүкпесіз жазып, теңсіздік жағдайын көрсетті. Н. Я. Коншиннің бұл еңбектерінің Сібір газеттері мен журналдарында одан әрі жариялануына Дала генерал-губернаторлығы тыйым салды. Зерттеушінің күні бүгінге дейін тарихи-ғылымдық маңызын жоймаған «Краткий исторический очерк Семипалатинского края до 1917 года» – атты еңбегінде XVII ғ. басы мен XXғ. басына дейінгі қазақтың Шығыс аймағындағы жергілікті халықтың жалпы тарихы, өлкені әскери, өнеркәсіптік игеру, орыс казактары мен шаруаларын қоныстандыру тарихын, патша үкіметінің жайылымдық жерлерді күшпен тартып алуы, оның жергілікті халық үшін зардаптарын нақты мәліметтер арқылы көрсетілген.

Сонымен қатар XVIII ғасырлардағы орыс-жоңғар қатынастарына талдау жасайды: Мысалы, «Жоңғарлармен бейбіт қарым-қатынасты қамтамасыз ету үшін 1721ж. Ямышевск қамалын қоныстандырып, сауда қатынасын жасау туралы шешім қабылданды. 1734 жылы Қалдан- Серен қонтайшымен салықсыз сауда жасау туралы келісім жүргізілді, нәтижесінде орыс сауда керуендері Жоңғарияға келе бастады,»-деп бағалы деректер келтіреді [3].

Орыстардың Ертістің жоғары ағысына келуінің негізгі себептерінің алғашқысы- Ямышев көліндегі Сібірдің мүддесі үшін тұз өндіру ісінің қажеттілігі болды. Біртіндеп бұл жерге Түркістан көпестері де келетін айырбас сауда алаңы пайда болды,»-деп жазды.

Н. Я. Коншин «Что дает Семипалатинские архивы для краеведения?» еңбегінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Семей өңіріне енген территориялардың өткен тарихына тоқталады. Зерттеушінің жазуынша Ертіс өзенінің оң жағалауындағы аймақтарды орыстар XVIII ғасырдың I ширегінен бастап игере бастаған [4].

1782 ж. патша үкіметінің Орта жүз хандығына Уәли Абылайхановты тағайындауы қазақтардың орыстарға бағынуына еш әсер етпеді. Дәл осы жылы Қытай үкіметі Орда хандығына Ханқожа Барақовты бекітті. Орта жүздің нақты Ресейге қосылуы 1822 ж. «Сібір қазақтары ережесінің қабылдануымен басталады. Ереже негізінде 1824 ж. Қарқаралы, 1831 ж. Аягөз, 1844 ж. Көкпекті округтері негізделді деп жазды.

Коншин «Заметки о киргизских родах и султанах в Каркаралинском уезде» еңбегінде Қазақстанның Шығысы мен Алтай өңірлерін мекендеген Орта жүз руларының тарихын, қазақ сұлтандары мен билерінің шежіресін жасады [5]. Орта жүз руларын өздеріне қарату мақсатындағы Ресей патшалығы мен Қытай үкіметінің арасындағы қатынас барысын көрсетті. Осы тұрғыда нақты мәліметтерді келтіреді: Батыс Сібір әкімшілігінің Ресей қарамағына өтпеген қазақ рулары ісімен айналасуы 1827 ж. генерал-губернаторлыққа Вениаминовтың тағайындалуымен басталады. Жаңа округтер ашу үшін Ертістің жоғары ағысына, Қалба тауларына отрядтар жіберілді. 1830 ж. Көкпекті өзенінің маңайына бірнеше ағаш үйлер тұрғызылды. Орыстардың Зайсан жазығына келе бастауы Букон шекаралық бекетінде орналасқан қытайлықтардың наразылығын тудырды. Кейбір қазақ рулары Ресей билігін мойындамай Қытай жеріне өтіп кетіп отырды. Сібір басшылығы сақтықпен әрекет етіп, округтық болыстықтар тұрақты түрде құрылғанша Аягөз қазақтарын салық төлеуден босатты. Бірақ мұндай игі шараларға қарамастан қазақтар жайылымдық жер үшін Қытайға өтуін тоқтатпады.

Н. Я. Коншин жергілікті халықтың еркіндігі мен бостандығын қолдады. Өз зерттеулерінде К.Қасымов көтерілісіне дейінгі Шығыс өлкесіндегі жергілікті патша әкімшілігінің қазақ жерлерін тартып алуына қарсы болған қақтығыстар мен наразылықтар туралы құнды мәліметтер береді. Зерттеушінің жазуынша 1827 ж. тамызда Қарқаралы округінің Байбура болысында жергілікті халық пен Кудрявцев басқарған казак отрядының қақтығысы болғанын, қазақтардан 672 түйе, 1997 жылқы, 1562 ірі қара, 12 мың қой тартып алынған [6]. Яғни жергілікті халықтың отарлық езгіге қарсы күресінің XIX ғ. басынан-ақ басталғанын, одан әрі Кенесары қозғалысына ұласқанын баяндайды. Осыған қатысты нақты деректер келтіреді: Мысалы, XIX ғ. 20 ж.-да бұл Ордада Ресей округтерінің ашылуымен қазақтардың қарсылығы басталады. Олар өз жерлерін тастап, оңтүстікке, Ресей құрамына ене қоймаған Балқаш жағалауына жаппай қоныс аудара бастады деп жазды. Одан әрі К. Қасымов қозғалысының Шығыс өңірі қазақтарынан қолдау тапқандығын көрсетті. Аягөз округінде Ресей үкіметіне қарсы белгілі сұлтан Сиванқұл Ханқожин ғана қарсы шықты. Бұл толқу Қарқаралы округімен ғана шектеліп қоймай, көршілес Баянауыл округіне де тарады. Зерттеушінің осы мәліметтері азаттық көтерілісінің жалпы халықтық сипатқа ие болғанын, қозғалысты қазақ халқының барынша қолдағанын толық дәлелдейді. Аталған болыстықтың қазақтарын жазалау мақсатында князь Горчаков 1838 ж. қоныс аударған қазақтарға айып салуға арналған арнайы нұсқау қабылдады.

Зерттеушінің жоғарыда сараланған зерттеулері еліміздің Шығыс өлкесінің XVIII-XIX ғғ.кезеңіндегі тарихын оқып-біліп, оған талдау жасағысы келетіндер үшін аса бағалы мәліметтер болып табылады.

Н.Я. Коншинді – ағартушы ғалым, өлкетанушы, мәдениеттанушы, этнограф, фольклоршы, отаншыл патриот, ұлтжанды, ұлттар теңдігін насихаттаушы, отарлық езгіге қарсы шыққан өз заманының ірі тұлғасы деп айтуға болады толық негіз бар. Зерттеушінің еңбектері осы уақытқа дейін қазақ тіліне аударылмаған, ғылыми айналымға енгізілмеген тың деректер болып табылады. Өз кезеңінде Кеңес үкіметі кезінде де Коншиннің зерттеулері жеке шығарма ретінде басылып шықпады.

Н.Я. Коншиннің тарихи-этнографиялық мұрасы – өлкетануға, Отандық тарихқа зор үлес қосты. Танымал тұлға Қайым Мұхамедханов Н. Я. Коншин туралы: «Ол өте білімді және мәдениетті адам. Қазақ тарихы мен өлке тарихы бойынша көп еңбек сіңірген көрнекті оқымысты, терең зерттеуші. Оның мінезінің ерекше бір тұсы адалдық, адамгершілік пен ізгілік. Ол қазақ халқының жақсы бір досы болды»- деп естелік жазады [7].

Н.Я. Коншиннің тарихи-этнографиялық мұрасы өлкетануға, қазақ этнографиясы мен тарихына қосылған асыл қазына деп санауға толық негіз бар. Сондықтанда, Н. Я. Коншинді өз заманының ірі тұлғасы деп бағалаған дұрыс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Тусунбаева Т. Они были первыми: [К 100-летию со дня основания Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела русского географического общества] // Арна.- 2002-29 марта. - С. 8; 5 апр.- С. 8.
2. Коншин Н. Я. «Заметка об одном киргизском джуге».- Наше хозяйство;1928.- №1
3. Коншин Н. Я. Записи Семипалатинского подотдела Запад. Сибирского отд. Русско-гогеограф. Общество, 1905. Т-1, с: 1-9.
4. Коншин Н. Я. «Что дает Семипалатинские архивы для краеведения» Семипалатинск., 1902 г.
5. Коншин Н. Я. «Заметки о киргизских родах и султанах в Каркаралинском крае «Памятная книжка Семипалатинской области 1901 года. Семипалатинск., 1901, с-1-89
6. Ш.Қ.О. СҚКЗТҚМ №72 қор, 1 тізбе, 2 іс.
7. Камиева Г. Б. Қазақ этнографиясын зерттеу тарихынан(XVIII-XIX ғғ.): Оқу құралы.- Ақтау, 2010, 75 б.